

Анатолій П. Загнітко

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця

E-mail: a.zagnitko@donnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7398-6091

## ЛІНІЙНА ПОЗИЦІЙНІСТЬ, ІНТЕРВАЛЬНІСТЬ І СЕМАНТИЧНА ПОВТОРЮВАНІСТЬ (ВІДДАЛЕНІСТЬ) ІМЕННИКОВО- МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ

### 1. Постановка проблеми

Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка є особливими за своїм статусом у категорійній системі, оскільки охоплюють внутрішньочастиномовний класифікаційний і словозмінний простори, кожний із яких має і внутрішню й зовнішню інтенцію. До внутрішньої належить класифікація усіх іменникових лексем за родовою належністю, зміна лексем у межах категорії числа й відмінка зі встановленням відповідного типу відмінювання. Зовнішня ж інтенція полягає у силовому полі категорійної форми, можливостях контактної і/чи дистантної повторюваності семантики (характерно для іменниково-морфологічних форм роду) та з дотриманням закономірностей формального (структурного) узгодження (іменниково-морфологічні форми числа, відмінка).

Нерівнорядність іменниково-морфологічних категорій роду, числа й відмінка виявлювана в їх участі в реалізації формально-граматичної та лексико-семантичної предметності. У першому етапі формально-граматичної предметності релятивна категорія відмінка є супровідною визначальної категорійності роду, що надає новому елементу субстантивних ознак. Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка поставали в центрі уваги в силу їх типологічних ознак (А. Кібрик, Й. Мучник, В. Плунгян, В. Нікітевич), статусу в частиномовній ієрархії (В. Виноградов, І. Вихованець), особливостей вияву поняттєвого й логічного змісту (О. Єсперсен, О. Савченко), трансформації абсолютних ознак у відносні (Л. Єльмслев, В. Ярцева), розвитку

окремих категорійних ознак, набуття вторинних функцій їхніми формами (В. Дегтярьов, Є. Курилович), співвідношення структурних і семантичних ознак (О. Ревзіна), формування функційного потенціалу (О. Бондарко), участі в структуруванні синтагм (Л. Теньер) та ін. Актуальним постає питання синтагмального потенціалу іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням особливостей повтору (дублювання) семантичної ємності форми в контактних і дистантних лінійних елементах, що зумовлює наголошення такої повторюваності або інтервальності, що й мотивує необхідність розгляду лінійної позиційності заявлених іменниково-морфологічних форм, формування їх інтервальності та постановня особливого навантаження семантичної повторюваності внутрішнього наповнення форми в інших синтагмальних елементах, вияву віддаленості у внутрішньореченнєвій структурі.

Мета роботи: описати лінійну позиційність з виявом інтервальності й семантичну повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм у сучасній українській мові з простеженням диференційних і кваліфікаційних ознак інтервальності й перерваності таких форм.

Об'єктом статті постають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка. Предметом є лінійна позиційність, інтервальність, семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка. Джерельну базу контекстів використання інтервальних і перерваних, семантично-повторюваних іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка становить художнє мовлення, мова сучасних засобів масової інформації, а також матеріали Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України<sup>1</sup>.

Основними методами дослідження є загальнонаукові (спостереження, індукції та дедукції, описовий, елементи статистичного) та спеціальні (історико-лінгвістичної інтерпретації, функційно-компонентний аналіз морфологічної форми, почасти дескриптивний метод).

Методологічну базу становлять основні положення *трансцендентності* (Т. Аквінський, І. Кант, Т. Карлайл, Б. Рассел), *системної організації мови* (Б. Серебренников, О. Мельничук, Ф. де Соссюр), *граматичної теорії загалом і морфологічної зокрема* (В. Адмоні, Н. Арутюнова, І. Вихованець, Б. де Куртене, В. Плунгян, О. Потебня), *формальної й аналітичної морфології* (Н. Хомський,

---

<sup>1</sup> Український національний лінгвістичний корпус Українського мовно-інформаційного фонду НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу : [http://lcorp.ulif.org.ua/virt\\_unlcf/](http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlcf/)

А. Шлейхер), *теорії мовного знака* (Е. Бенвеніст, С. Карцевський, А. Мейє), *теорії функційної граматики* (О. Бондарко, М. Всеволодова, А. Кіклевич, Н. Слюсарєва, В. Храковський), *лінгвопрагматики* (Ю. Апресян, Т. Гівон, Дж. Ліч, В. Телія), *комунікативної лінгвістики* (Ф. Бацевич, Р. Фрумкіна, Р. Якобсон).

Наукова новизна статті мотивована тим, що вперше дефіновано поняття лінійної інтервальності, семантичної повторюваності (віддаленості) й перервності іменниково-морфологічної форми, сформовано профіль інтервальної іменниково-морфологічної форми. Теоретична значущість роботи визначується розвитком основних положень формальної й семантичної морфології з внутрішнім диференціюванням лінійної інтервальності, семантичної повторюваності (віддаленості) й перервності іменниково-морфологічної форми з діагностуванням сили семантичних і власне структурних чинників у лінійному упорядкуванні мовних утворень. Напрацювання й результати студіювання можуть знайти застосування в теоретичних і прикладних університетських курсах із теорії мовних систем, загального мовознавства, а також у лексикографічній практиці під час опрацювання лівобічних маркерів у межах словникової статті.

## 2. Ономасіологічні засади лінійної позиційності (інтервальності) й семантичної віддаленості (перервності) іменниково-морфологічної форми

Традиційно морфологічну форму кваліфікують як зміну слова, за якої зберігається його лексичне значення (Загнітко, 2011). Основою тлумачення постає формальна видозміна – іменна чи дієслівна (контексти 1–4):

- (1) *дівчина, дівчини, дівчині, дівчину, дівчиною, (на) дівчині, дівчино;*
- (1) *юнак, юнака, юнаку (ові), юнака, юнаком, (на) юнаку (ові), юначе;*
- (2) *село, села, селу, село, селом, (на) селі, село;*
- (3) *зелений, зеленого, зеленому, зелений ↔ зеленого, зеленим, (на) зеленому, зелений / зелена, зеленої, зелений, зелену, зеленою, (на) зелений, зелена / зелене, зеленого, зеленому, зелене, зеленим, (на) зеленому, зелене;*
- (4) *читати, читаю, чита[j-e]ш, чита[j-e] / чита[j-e]мо, чита[j-e]те, чита[j-y]ть і читай, читаймо, читайте.*

У (контекстах 1–3) морфологічна форма роду іменника закріплена за окремою лексемою, що свідчить про класифікаційний статус морфологічної категорії іменникового роду, а іменниково-морфологічні форми відмінків і числа поєднані в одній флексії спільно з іменниково-морфологічним родом:

- (5) *Під нашою грушкою цілу ніч сиділа молода **дівчина** і вела якусь таку знайому мелодію* (С. Андрухович);
- (6) *А старий Натансон почервонів од хвилювання. Після вже очевидної зради Чернова ліві есери обрали його вождем і прапором своєї течії. А він сам, по щирості, не знав, на яку ступити, й кожна дрібниця, як-от і ця доповідь трохи чудного **юнака**, нервувала його* (Д. Бузько);
- (7) *Опудало не викликало фурору, бо на той час кожне поганеньке **село** спромоглося на божка* (Р. Андріяшик).

У (4) морфологічна форма роду є змінною, оскільки значення слова є тим самим<sup>2</sup> (контексти 9–11):

- (8) ***Зелений** колір материків у помірних та екваторіальних зонах свідчив про те, що там на повну силу буяє життя* (О. Авраменко, В. Авраменко 2007);
- (9) *Мама зміряла мене оцінюючим поглядом (на мені була **зелена** сорочка, коричневі штани та білі кросівки)* (О. Авраменко, В. Авраменко 2008);
- (10) *Петька діловитим, псаломщицьким голосом прочитав обидва папери й поклав на **зелене** сукно столу* (Б. Антоненко-Давидович).

Лінійна позиційність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка визначається їх розташуванням у структурі речення, де виявлювані ініціальність тієї чи тієї форми, її статус у розгортанні цілісної реченнєвої структури. Ініціальна позиція співвіднесена з інтенціями мовця, прагненням актуалізувати вихідну позицію розгортання номінативної структури. Так, у (контексті 9) ініціальний атрибутив *зелений* відображає властивий українській мові прямий порядок слів, а для мовця – постає опертям ідентифікації колірної гами інтерпретованого простору, який може бути впізнаним

---

<sup>2</sup> До уваги не беруться особливості контекстної зміни лексичного значення слова, набуття ним особливих смислів та ін., оскільки, за твердженням О. Потебні, у кожному використанні слова наявне інше лексичне значення (Потебня, 1989, с. 124, 131 і далі), що, з певною умовністю, можна віднести й до граматичного значення (Бондарко, 1978, с. 38, 41 і далі), а вужче – до морфологічного значення.

та ідентифікованим слухачем (Ти-мовець). Фінальний компонент *життя* разом із ініціальним витворює номінативно-екзистенційну цілісність (*колір свідчив* → *буває життя*), хоча остання опосередкована внутрішньореченневим простором (*колір материків у помірних та екваторіальних зонах свідчив про те, що там на повну силу буває*). Лінійна позиційність для ономазіологічної граматики чи граматики Я-мовця є особливо значущою, оскільки відбиває послідовність викладу думки з осмисленням запитів ситуації, прагматичних настанов і комунікативних завдань, пресупозитивного тла.

Інтервальність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка має лінійний (→ формально-лінійний) і семантичний (семантико-синтаксичний) вияви. Лінійна інтервальність іменниково-морфологічних форм окреслювана в розірваності її реалізації, перерваності певними лінійними елементами цілісної іменниково-морфологічної форми. Так, у (контексті 7) синтагма *Після вже очевидної зради Чернова* містить лінійно-інтервальну іменниково-морфологічну форму родового відмінка *зради*, аналітична синтаксична морфема (*після*) якої опосередкована двома лінійно контактними елементами. Подібного зразка лінійна позиційність іменниково-морфологічної форми постає ініціально-інтервальною. Такого різновиду інтервальність зумовлена детермінантним статусом аналізованої форми у внутрішньореченнєвій структурі. В аналогічних виявах форм мовець інтерпретує зображувану ситуацію *ліві есери обрали його вождем і прапором своєї течії* з оперттям на мотиваційні виміри її вторинності, яка зумовлена цілою низкою чинників, пор. подібний вияв лінійної інтервальності в (11): *на **зелене** сукно* – локатив (↔ формальний об'єкт).

Одним із виявів лінійної інтервальності постає регулярна реалізація іменниково-морфологічної форми місцевого відмінка. Семантична повторюваність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зумовлена потребами мовця відобразити в контактному і/чи дистантному елементі семантичне наповнення форми (пряма семантична повторюваність – морфологічне значення роду невідмінюваних іменників, диференціювання іменників з омонімією морфологічних форм роду, називання осіб жіночої статі іменниково-морфологічними формами чоловічого роду (Загнітко, 2011, сс. 140–175) або ж наповнити вторинним змістом іменниково-морфологічну форму (вторинні функції форм іменникового числа (Вихованець та ін., 2017, сс. 101–151)).

У центрі уваги дослідження перебувають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка відповідних морфологічних категорій, статус і вимір яких є нерівнорядним. З одного боку, класифікаційна несловозмінна

категорія іменникового роду, ґрунтована й на семантиці номінативної категорії статі й номінативної категорії дорослості  $\leftrightarrow$  недорослості з-поміж іменників – назв істот, й на власне структурних ознаках флексійного маркування з-поміж іменників – назв неістот, з другого боку, словозмінні категорії числа й відмінка, де категорія відмінка має релятивний статус. Кожна з двох останніх має власні особливості і в структуруванні корелятивних і/чи некорелятивних форм. У вираженні інтервальності й перервності морфологічних форм усі три іменниково-морфологічні категорії мають і спільне й відмінне.

Ономасіологічна грамати́ка має основою діяльність мовця, який той чи той позамовний зміст трансформує у відповідну мовну форму, здійснюючи водночас селекцію і/чи відбір із доступної для нього мовної системи множини форм і перетворюючи таким чином із «системно-мовного стану в мовленнєвий (формула: «позамовний зміст – мовна форма/мовна система – мовлення»» (Даниленко, 1988, с. 108). Ономасіологічна грамати́ка ґрунтована на: 1) мовній (их) компетенції (ях) адресанта – природною й соціальною, за Н. Хомським (Хомский, 1972); 2) мовленнєвій (их) інтенції (ях) – внутрішніх (індивідуально-психологічних) і зовнішніх – адресанта (Слобин & Грин, 1976, с. 23); 3) ситуативно-типологічних чинниках. Кожен із заявлених компонентів має власний простір у продукуванні тих чи тих мовних одиниць. Щодо іменниково-морфологічних форм істотним постає а) знання мовцем відповідної іменниково-морфологічної форми; б) усвідомлення зв'язків ( $\leftrightarrow$  відносин) цієї форми з іншими їй подібними й відмінними; в) розуміння мовцем ситуативних чинників – естетичних, етичних, мотиваційних та ін. Ономасіологічне використання іменниково-морфологічних форм співвідносне з мовносоціумними об'єктивними практиками – розмовними, інституційними та ін., що й визначає інтервальність і/чи неперервність іменниково-морфологічної форми.

Оточення іменниково-морфологічної форми пояснює її вживання (Robins, 1965, с. 188), актуалізує її внутрішнє наповнення:

- (11) *Сонце пече, **луна** цвіте, Жито доспіває, – коли це буває?* (Загадки: народна творчість);
- (12) *Ніхто й слова нам не каже. Інші **вітри** подули* (М. Андрусак);
- (13) *Проминули довгі віки, деś ціле вже тисячоліття змили назад у вічність прибутні весняні **води** Борисфена-Славути-Дніпра, але якась невловима тінь тих давніх слов'янських богів ще витає над селом у п'яті весняної ночі* (Б. Антоненко-Давидович);

- (14) *І перед ним здивовано розступались, його обтікав життєрадісний людський потік, як обтікають весняні **води** похмурий замішаний камінь* (М. Дашкієв).

У (контексті 12) іменниково-числова форма однини *липа* реалізує узагальнено-збірне значення (семантична інтервальність), що корелює з формою іменниково-числової множини (*липи*), а в (13) де іменниково-числова форма множини **вітри** позначає ‘тривалість вияву’, постаючи синонімом лексеми *часи*. У (14) іменникова множина лексеми *води* передає інтенсивність зміни, а в (15) – ‘значна кількість, велика маса’ (контексти (13–15) засвідчують семантичну віддаленість іменниково-морфологічної форми числа).

Грамати́чні правила як такі не мотивовані соціумом, вони містяться в когнітивних структурах, які й визначають правила побудови й лінійного розгортання певної структури для номінування відповідного стану речей. Ономасіологічний аспект інтервальності виявлюваний у витворенні контекстного тла її реалізації, що виявлювано в перенесенні формальних індикаторів на лінійно контактні й лінійно дистантні елементи, що спостережувано у морфологічних формах невідмінюваних іменників, які в останніх грамати́ках української мови виділено в окрему нульову відміну (Вихованець та ін., 2017, сс. 195–196) (контексти 16–18):

- (15) *По **радіо** передавали інтерв’ю з академіком Вуточкою, літературознавцем, дослідником творчості Михайля Семенка* (С. Андрухович);  
 (16) *Вона збиралася провести фестиваль незалежного **кіно*** (Л. Дереш);  
 (17) – *Якщо потраплю в пастку, негайно викидайте апарат і біжіть назад до **метро*** (В. Авраменко, О. Авраменко 2007).

У (контекстах 16–18) іменниково-морфологічні форми числа й відмінка виражені: а) аналітичною синтаксичною морфемою (*по* → *По **радіо*** (Місцевий відмінок) – у (16), *до* → *до **метро*** (Родовий відмінок + однина) – у (18)); б) контактним лінійним атрибутивним елементом із формальним узгодженням (*незалежного **кіно*** (Родовий відмінок + однина) – у (17)); в) вторинною валентнозумовленою залежністю, вираженою в синтаксичній позиції кваліфікації (*фестиваль* → (чого? **кіно** (Родовий відмінок + однина) – у (17)). Ономасіологічна перерваність (не розірваність) іменниково-морфологічних форм реалізується в об’єктивних інтенціях мовця, орієнтованих на називання відповідної ситуації з послідовним з’ясуванням лінійної та семантичної залежності.

Інколи дискурс вимагає уникнення перерваності іменниково-морфологічної форми, що й зумовлює постання відповідних індивідуальних інновацій, які можуть набувати узусних виявів:

(18) *Ми ніч нічо не чуємо й не бачимо без **радів**а й газет* (Г. Тарасюк).

У (контексті 19) **радів**а має флексійний вияв форми родового однини. Диференціювання структурного й функційного підходів в межах ономазіологічної граматики цілком мотивовано відбиває особливості співвідносності структури іменниково-морфологічної форми та її функціонування, що й дає підстави для визначення функційно-семантичної парадигми іменниково-морфологічної форми, де вершинною постає інваріантна функція (контексти 20–25):

(19) *Харитон поклав на воза згорток, що приніс **син*** (Б. Левін);

(20) *Біжить **син** навпрошки до матері, але очі його прикипіли до Білої гори, під якою розгалузилася підлиська польова доріжка на дві стежки* (Р. Іваничук);

(21) *У ніч із третього на четверте гедрева крижаний північний **вітер** приніс із Океану Туагар важкі хмари* (О. Авраменко, В. Авраменко);

(22) *Якщо б після смерті спадкодавця залишилися його старший син і троє онуків молодшого сина, то **син** отримав би половину спадку* (І. Бірюков);

(23) *Спить **син**, спочиває на сіні, одежа його лежить у хаті, акуратно складена на стільці* (О. Гончар);

(24) *Хіба думалося, що в мене такий **син** росте?* (О. Бердник); (26) – *Ти забув, що я твій учитель?* (О. Бердник).

У (контекстах 20–25) іменниково-морфологічні форми називного відмінка реалізують функції: (20), (21) – суб'єкта активної дії (агенса), (22) – інструментального суб'єкта, (23) – адресатного суб'єкта, (24) – суб'єкта стану, (25) – суб'єкта процесу, (26) – носій ознаки. Повнота встановлення функційно-семантичної іменниково-морфологічної форми загалом залежить від: а) кількості охоплених і проаналізованих контекстів; б) діагностування внутрішньої семантичної мотивованості та співвідносності із зовнішньою; в) індексуванням лінійно-позиційного закріплення (ініціальне, фінальне та ін.); г) вияву валентної зумовленості і/чи незумовленості і т. ін. Аналізовані контексти засвідчують семантичну віддаленість морфологічної форми, оскільки її функція постає мотивованою відповідною синтаксичною й семантичною

залежністю. Водночас у (контекстах 20–25) наявна прихована семантична повторюваність іменниково-морфологічної форми, підтвердженням чого постає можливість заповнення лише лексемами такого зразка заповнювати лінійні позиції.

Структурний аспект іменниково-морфологічної форми в ономасіологічній граматиці реалізується в її цілісності (контексти 21–25), аналітичності (контексти 16–18), зовнішньому формальному маркуванні (17), а функційний – в налаштуванні на реалізацію відповідної функції, пор.: (12) – узагальнено-збірна, (13) – тривалість, (14) – інтенсивність, (15) – надмірна кількість. Структурний аспект ономасіологічної граматики послідовно виявлюваний також і у формальному синтезуванні іменниково-морфологічних категорій роду, числа й відмінка, тягlostі у синтагмі, у межах якої адресант повноцінно використовує: 1) формальну інтервальність роду з його семантичною повторюваністю (*відомий хірург виступила*); 2) лінійну позиційність із формальною інтервальністю й семантичною повторюваністю (*відомий хірург виступає* – про хірурга-жінку); 3) лінійну позиційність із формальною й семантичною повторюваністю (*відома хірургиня виступила*). Констатоване властиве номінативним іменниково-морфологічним формам роду, почасти формам іменникового числа й відмінка.

## 2.1. Ономасіологічна граматика й дискурси

Об'єктивна граматика має опертям різноманітні дискурсивні практики. Досить цікавим у цьому плані постає тонке спостереження А. Кіклевича, який, аналізуючи речення ‘– Говориш вам, говориш, а толку [...] – обречено *махнула рукою продавець* («Знамя юности». 19.11.1985)’, наголошує: «Вираз *продавець махнула* граматично правильний, з урахуванням того, що іменник називає особу жіночої статі. Але дивно, що журналіст вжив іменник *продавець*, хоча в російській мові є назва цієї професії у формі жіночого роду: *продавищица*. Цю ситуацію можна пояснити тим, що форма чоловічого роду вказує, очевидно, на офіційний характер дискурсу» (Кіклевич, 2018, с. 204). Оскільки морфологічні форми чоловічого роду іменників – найменувань осіб за фахом, званням, соціальним статусом та ін. охоплюють власне номінативну (найменування осіб чоловічої статі), генералізувальну й актуалізаційно-номінативну (найменування осіб жіночої статі) функції, то в умовах відповідного дискурсу мовець обирає одну з двох можливих форм на позначення особи жіночої статі, пор. *фахівець* → *фахівчиня*, *історик* – *історикиня*, *доктор* – *докториня* та ін., пор.(контексти 26–27):

Лінійна позиційність, інтервальність і семантична повторюваність...

- (25) *Відома **хірург** виступила із запереченням можливостей дистанційних консультацій під час операцій на серці* (Україна молода.2018.11.10);
- (26) ***Хірургиня** не байдикувала: закріпила й утримувала повіки розплющеними, підтримувала голову, втішала, нагадувала мені дивитися на червоне світло* (Т. О'Райлі).

Семантично перервною є мотивація морфологічного значення роду у підрядних словосполученнях з неповною кореляцією: *жінка-хірург, жінка-депутат, дівчина-студент* (контекст (28):

- (27) ***Жінка-хірург** – це і не жінка, і не хірург* (Повага.2020.20.04)).

Використання похідних спеціальних форм жіночого роду іменників – найменувань професій актуалізовано усвідомленням мовцем відбиття рівноправного статусу представників обох статей у сучасному суспільстві (контекст 29):

- (28) *Велика частина **лікарок** не покращували свого рівня, що призвело зрештою до зневіри більшості населення в первинці* (Повага.2020.20.04).

Сучасні українські засоби масової інформації надають очевидну перевагу таким утворенням для реалізації тих настанов, якими керований мовець у лінійно-об'єктивній комунікації (контекст 30):

- (29) – *Нас двох, **волонтерку** аеророзвідки та **госпітальєрку**, дорослі зрілі люди, громадяни України, на чолі з водієм погодилися висадити посеред траси, аби далі дивитися у спокої російське кіно, – підсумувала **госпітальєрка*** (УНН.2020.20.03).

Об'єктивна граматики оперує номінативним аспектом мовної діяльності адресанта, коли основною постає особливість називання з відповідними акцентами репрезентації тієї чи тієї іменниково-морфологічної форми. Лінійна позиційність іменниково-морфологічної форми послідовно реалізується в реченневому розгортанні з відповідними інтенціями узгодження, координації та ін., де інтервальність пізнавана у контактних (атрибутив + іменник, аналітична синтаксична морфема + іменник), дистантних (координація та ін.) структурних реалізаціях. Семантична ж віддаленість діагностована в моделях *AdjSub* (*відома отоляринголог*), *SubVf* (*хірург виступила*), коли значеннєве наповнення іменниково-морфологічної форми виявлюване в узгоджувальному (семантично), координованому (семантико-синтаксичне) та інших елементах.

### 3. Семасіологічний рівень лінійної позиційності (інтервальності) й семантичної віддаленості (перервності) іменниково-морфологічних форм

Семасіологічна грамати́ка ґрунтована на мовній діяльності адресата (слухача), й, на відміну від онемасіологічної, передбачає послідовність «мова – мовна система / мовна форма – позамовний зміст» (Даниленко, 1988, с. 108). Лише з опертям на мову адресат ідентифікує іменниково-морфологічну форму, розпізнає її зміст та діагностує наявність і/чи відсутність додаткових смислів, які супроводжують таку форму. Так, наприклад, сприймаючи іменниково-морфологічні форми жіночого роду з чітко вираженою фемінністю, адресат усвідомлює їх відповідне навантаження у мовному соціумі, відсутність знижувального експресивного діапазону, адекватність використовуваної форми інтенційним настановам дискурсу (контексти 31–33):

- (30) *Ірландська міністерка внутрішніх справ Френсіс Фітцджеральд заявила, що пропозиція щодо обов'язкових квот «сьогодні не розглядається»* (Кореспондент.2015.08–17.04);
- (31) – *Дорого, – задумливо повторила директриса й раптом, узявши одну з курильниць, [...] посміхнулася* (І. Волинська, К. Кашеєв);
- (32) *Гендиректорка Дніпропетровської обласної реабілітаційної лікарні Інеса Шевченко не припинятиме голодування на знак протесту проти запровадження другого етапу медреформи* (Українська правда.2020.23.04).

Для слухача істотним є в (контекстах 29–33) не лише ідентифікування іменниково-морфологічних форм жіночого роду зразка *лікарок* (29), *волонтерку* (30), *госпітальєрку* (30), *госпітальєрка* (30), *міністерка* (31), *директриса* (32), *гендиректриса* (33), а й кваліфікація відповідних фемінінних тенденцій у сучасному мовному соціумі з його пріоритетами відображення значення номінативної категорії статі в іменниково-морфологічній формі. Наявний психологічний спротив мовця визначуваній: 1) усталеним інституційним статусом іменниково-морфологічних форм; 2) рівнем унормування таких форм – їхнім кодифіковано-системним чи узусно-мотивованим сприйняттям; 3) переформатуванням суспільних цінностей та відповідних оцінок та ін. Загалом лінійно-об'єктивний статус мовця в комунікації діагностований: 1) статусом самого мовця в комунікації; 2) його комунікативними інтенціями; 3) співвідносністю

внутрішньо сутнього й зовнішньо адаптованого в об'єктивно-лінійному просторі; 4) функційним навантаженням адресанта у фатичному моделюванні медійного простору; 5) глибинністю реалізовуваних суб'єктивних смислів у дискурсивних практиках та їхніх результативних вимірах. Мовець у комунікації діагностує множину інтенцій розподілу й перерозподілу знань, спрямованість трансформації вербальної енергетики з визначенням ядерних і периферійних компонентів. Для мовця істотною є комунікативна спроможність спільноти, її завантаження соціально-значущими цінностями, зацікавленнями, уміння зрозуміти й відчувати, діагностувати глибину смислів, перетворювати у власні цінності, диференціювати прямі й обернені комунікативні стратегії й тактики – від аргументування, інформування до маніпулювання. Тому сприйняття форми у (контекстах 12–15) ґрунтоване на діагностуванні семантичної віддаленості іменниково-морфологічної форми: координуванні – *липа цвіте* (12), *інші вітри подули* (13), узгоджувані – *прибутні весняні води* (14), координовані + атрибутивні елементи – *обтікають весняні води* (15), розпізнаванні функційного обтяження та формуванні вторинної функції (функцій). Когнітивне сприйняття морфологічного значення роду як постійної величини (див. (контексти 6–8) на відміну від (контекстів 9–11)) є основою граматично правильного не лише продукування (ономасіологічна граматика), а й розпізнавання, ідентифікування цілісних словосполук (семасіологічна граматика).

Ономасіологічний і семасіологічний граматичні виміри пов'язані з етологією особистості, тому що «„Я“ – рекурсивна особистість, яка породжує безкінечну кількість висловів. Кожний вислів можна розглядати як збірник інформації для інших систем розуму-мозку» (Хомський, 2016, с. 623). Н. Хомський резюмує, що від часів Аристотеля інформація диференційована на фонетичну й семантичну, використовувану сенсорно-руховими й концептуально-інтенційними системами (Хомський, 2016, с. 623). Семантична інформація багатовимірна й охоплює не лише системно зумовлені значення, а й інтенції, спровоковані відповідною історико-культурною епохою, мовносоціумними цінностями й пріоритетами, актуалізованими причиново-наслідковими відносинами та ін. Ти-мовець має не лише сприймати фонетичну інформацію, а й диференціювати семантичні її шари, привнесені культурно-історичними, етичними та іншими цінностями. З етологічної позиції адресант оперує й соціальними критеріями диференціювання статусу особистості в суспільстві (гендерні й суспільно-культурні стереотипи, поведінкові моделі в тих чи тих корпоративних групах, пор. розмежування функцій іменниково-морфологічних форм роду в (контекстах 26–28) чи актуалізацію форм роду в (контекстах 31–33) через з'ясування статусної ролі жінки-фахівця),

кваліфікацію мовно-естетичних і мовно-етичних смаків (контексти 16–18), мотивацію функційного навантаження перервності іменниково-морфологічної форми (пор. (19)), семантичного віддалення мотивації такої форми (див. (контексти 12–14) та ін.).

Інтерпретація й аналіз іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка в ономасіологічному і/чи семасіологічному вимірах прямо корелює з картиною світу мовця (мовця-Я й мовця-Ти), у якій структурований, інтерпретований та упорядкований його досвід. Особливе навантаження має культурно-історичний, естетичний та етичний контексти, оскільки вони розкривають та мотивують зумовленість використання іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка тим чи тим контекстом, у якому перебуває суб'єкт (В. Гумбольдт, О. Шпенглер та ін.).

Спостереження й запропонований аналіз свідчать, що іменниково-морфологічні категорії перебувають у постійному розвитку, динаміці. Їх еволюція часто прямо підпорядкована суспільним запитам (пор. розгляд іменниково-морфологічної категорії роду, розширенням кількісного корпусу фемінативів на позначення осіб за фахом, соціальним статусом, званням не лише в українській мові, а й у багатьох інших). Іменниково-морфологічні категорії роду й числа постають одним зі складників матриці, за допомогою якої людина не лише сприймає об'єктивну реальність, а й категоризує та концептуалізує пізнане, формує систему суб'єкт-суб'єктних відносин. Іменниково-морфологічна категорія відмінка найбільшою мірою співвідносна з актуалізацією суб'єктно-об'єктних відносин.

#### 4. Профіль іменниково-морфологічної форми: лінійно-позиційний (інтервальність) і семантична повторюваність (перервність)

Профіль аналізованих іменниково-морфологічних форм роду, числа і відмінка охоплює: 1) реальне вираження в контекстному оточенні; 2) номінативний потенціал – ономасіологічний рівень; 3) лінійну позиційність; 4) реалізацію інтервальності (формальні вияви координації, узгодження та ін.) – структурний аспект; 5) вияв семантичного віддалення мотивації ономасіологічно-структурний аспект; 6) ступінь віддалення семантичного мотиватора (контактний, дистантний та ін.) – ономасіологічно-структурний аспект; 7) співвідносність з іншими подібними і/чи відмінними формами – семасіологічний вимір; 8) корес-

пондування із мовносоціумними стратами – цінностями, оцінками – оцінний аспект (семасіологічний вимір); 9) співвіднесеність із ситуацією – прагматичний аспект (семасіологічний рівень); 10) цілісність (наявність певних лакун) функційно-семантичної парадигми – функційний аспект (семасіологічний рівень); 11) етологію (естетично-, етично-, соціумномовну мотивацію).

## 5. Висновки та перспективи

Характеризуючись одночасним вираженням у флексійному елементі лексеми, іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка мають власні особливості вияву. Для іменниково-морфологічних форм роду властива семантична й формальна мотивованість, що знаходить свій вияв у семантичній повторюваності (семантичній віддаленості) та формальному і/чи семантичному узгодженні атрибутивних і/чи координованих елементів. Семантична віддаленість іменниково-морфологічних форм числа має контекстно зумовлений вияв вторинних функцій, смислових нашарувань. Реалізація відмінкових функцій співвідносна з лінійною внутрішньореченневою позиційністю, валентною зумовленістю, силою внутрішньореченневих доцентрових і відцентрових інтенцій. Профіль іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка в лінійно-позиційній (інтервальності) та семантичній повторюваності (перервності) охоплює увесь спектр її функціонування в ономасіологічному й семасіологічному вимірах. Постаючи синтагмотвірними, іменниково-морфологічні форми роду й числа протиставлені релятивному потенціалу форм іменникового відмінка. Водночас категорійний простір іменниково-морфологічного роду формує узгоджувальні класи, у межах яких найповніше реалізується вичерпне формальне узгодження з певними відхиленнями в межах лінійної позиційності, формальної інтервальності й семантичної повторюваності (віддаленості). Класифікаційний потенціал морфологічного роду зумовлює й дериваційні інтенції його категорійності, що найпоследовніше реалізована в дискурсивних практиках кінця XX – початку XXI століть із актуалізованими гендерними суспільними запитами.

Перспективним постає дослідження іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням основних і/чи додаткових спектрів семантичної повторюваності, лінійно-позиційного закріплення та визначенням особливостей їх перервності (семантичної і/чи формальної) з опертям на спеціальний експериментально-дослідний корпус текстів, що дасть змогу диференціювати семантичну повторюваність і перерваність у межах різних дискурсів. Водночас діагностувати частоту маркерів семантичної повторюва-

ності (віддаленості) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка та перерваності таких форм.

## ДЖЕРЕЛА

- О. Авраменко, В. Авраменко 2007: Авраменко, О., Авраменко, В., (2007) *Зруйновані зорі. Зелений пес*.
- О. Авраменко, В. Авраменко 2008: Авраменко, О., Авраменко, В., (2008) *Син Сутінків і Світла. Ранок*.
- М. Андрусяк: Андрусяк, М., (1991) *Студені милі: сповідь матері з покутського села*. Облвидав «Галичина».
- С. Андрухович: Андрухович, С., (2005) *Жінки їхніх чоловіків*. Івано-Лілея-НВ.
- Б. Антоненко-Давидович: Антоненко-Давидович, Б., (2002) *Вибрані твори*. Грамота.
- О. Бердник: Бердник, О., (1988) *Вогнесміх*. Веселка.
- І. Бірюков: Бірюков, І., (2000) *Цивільне право України. Загальна частина*. Наукова думка.
- Д. Бузько: Бузько, Д., (1991) *Чайка. Голяндія*. Дніпро.
- І. Волинська, К. Кашчєєв: Волинська, І., Кашчєєв, К., (2007) *Ірка Хортиця: наддніпрянська відьма*. Ранок, Веста.
- О. Гончар: Гончар, О., (1993) *Твоя зоря. Веселка*.
- М. Дашкієв: Дашкієв, М., (1952) *Торжество життя*. Радянський письменник.
- Л. Дереш: Дереш, Л., (2008) *Намір*. «Клуб сімейного дозвілля».
- Загадки: *Загадки: народна творчість. Народ скаже, як зав'яже*, (1976). Дніпро.
- «Знамя юности». 19.11.1985: Белорусская общественно-политическая газета.
- Р. Іваничук: Іваничук, Р. (2013) *Вода з каменю. Саксаул у пісках*. Фоліо.
- Кореспондент.2015.08–17.04: *Кореспондент*. 2015. 08 – 17.04.
- Б. Левін: Левін, Б., (2000) *Видно шляхи полтавській*. Студія «Негоціант».
- Т. О'Райлі: О'Райлі, Т., (2018) ХЗ. Хто знає, яким буде майбутнє [перекл. Ю. Кузьменко]. Наш формат.
- Повага.2020.20.04: *Повага*: сайт новин. Режим доступу: <https://povaha.org.ua/vir-meni-ya-likarka/>
- Г. Тарасюк: Тарасюк, Г., (2013) *Цінь-Хуань-Гонь, або Великий Перманент*. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля».
- Україна молода.2018.11.10: Щоденна українська інформаційно-політична газета.
- Українська правда.2020.23.04: *Українська правда*. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/>
- УНН.2020.20.03: *Українські національні новини*. Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1848828-gospitalyerku-ta-volonterku-yaki-prosili-vimknuti-rosiyskiy-serial-visadili-z-avtobusa> (21.03.2020).

## БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондарко, А. В. (1978). *Грамматическое значение и смысл*. Наука.
- Вихованець, І., Городенська, К., Загнітко, А., & Соколова, С. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови: Морфологія*. Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Даниленко, В. П. (1988). Ономазиологическое направление в истории грамматики. *Вопросы языкознания*, 1988(3), 108–131.
- Загнітко, А. (2011). *Теоретична граматика сучасної української мови: Морфологія: Синтаксис*. ТОВ «ВКФ БАО».
- Киклевич, А. (2018). *Притяжение языка: Т. 5. Рассыпалась картотека... Лингвистические заметки и комментарии*. Centrum Badań Europy Wschodniej.
- Потебня, А. А. (1989). *Слово и миф*. Правда.
- Слобин, Д., & Грин, Дж. (1976). *Психолінгвістика*. Прогресс.
- Хомский, Н. (1972). *Аспекты теории синтаксиса*. Издательство Московского университета.
- Хомский, Н. (2016). *Избранное*. Энциклопедия-ру, Фолио.
- Robins, R. H. (1965). *General linguistics: An introductory survey*. Indiana University Press.

## BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Bondarko, A. V. (1978). *Grammaticheskoe znachenie i smysl*. Nauka.
- Danilenko, V. P. (1988). Onomasiologicheskoe napravlenie v istorii grammatiki. *Voprosy iazykoznanii*, 1988(3), 108–131.
- Khomskii, N. (1972). *Aspekty teorii sintaksisa*. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Khomskii, N. (2016). *Избранное*. Entsiklopediia-ru; Folio.
- Kiklevich, A. (2018). *Pritiazhenie iazyka. Vol. 5: Rassypalas' kartoteka... Lingvisticheskie zametki i kommentarii*. Centrum Badań Europy Wschodniej.
- Potebnia, A. A. (1989). *Slovo i mif*. Pravda.
- Robins, R. H. (1965). *General linguistics: An introductory survey*. Indiana University Press.
- Slobin, D., & Grin, Dzh. (1976). *Psikholingvistika*. Progress.
- Vykhovanets', I., Horodens'ka, K., Zahnitko, A., & Sokolova, S. (2017). *Hramatyka suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy: Morfolohiia*. Vydavnychi dim Dmytra Buraho.
- Zahnitko, A. (2011). *Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrains'koi movy: Morfolohiia: Syntaksys*. TOV "VKF BAO".

## **Лінійна позиційність, інтервальність і семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм**

### **Резюме**

Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка є особливими за своїм статусом у категорійній системі, оскільки охоплюють внутрішньочастининомовний класифікаційний і словозмінний простори, кожний із яких має і внутрішню й зовнішню інтенцію. До внутрішньої належить класифікація усіх іменникових лексем за родовою належністю, зміна лексем у межах категорії числа й відмінка зі встановленням відповідного типу відмінювання. Зовнішня ж інтенція полягає у силовому полі категорійної форми, можливостях контактної і/чи дистантної повторюваності семантики (характерно для іменниково-морфологічних форм роду) та з дотриманням закономірностей формального (структурного) узгодження (іменниково-морфологічні форми числа, відмінка).

Мета роботи: описати лінійну позиційність з виявом інтервальності й семантичну повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм у сучасній українській мові з простеженням диференційних і кваліфікаційних ознак інтервальності й перерваності таких форм.

Об'єктом статті постають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка. Предметом є лінійна позиційність, інтервальність, семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка. Джерельну базу контекстів використання інтервальних і перерваних, семантично-повторюваних іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка становить художнє мовлення, мова сучасних засобів масової інформації, а також матеріали Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Перспективним постає дослідження іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням основних і/чи додаткових спектрів семантичної повторюваності, лінійно-позиційного закріплення та визначенням особливостей їх перервності (семантичної і/чи формальної) з опертям на спеціальний експериментально-дослідний корпус текстів, що дасть змогу диференціювати семантичну повторюваність і перерваність у межах різних дискурсів. Водночас діагностувати частоту маркерів семантичної повторюваності (віддаленості) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка та перерваності таких форм.

**Ключові слова:** позиціонованість; інтервал; семантична повторюваність; відстань; іменна морфологічна форма; реченнева структура

## **Linear Positionality, Intervality and Semantic Repetition (Distance) of Nominal Morphological Forms**

### **Abstract**

Nominal morphological forms of gender, number and case are peculiar when it comes to their status in the categorial system: they include the classification space of membership in the part of speech category and the space of flexion; each of these spaces has both internal and external dimensions. The internal dimension involves the classification of all nominal lexemes by gender and their change within the category of number and case, with the assignment to the corresponding type of declension. The external dimension involves the potential of the categorial form, the possibilities of immediate and/or delayed semantic repetition (for nominal morphological forms of gender) and compliance with the regularities of formal (structural) agreement (nominal morphological forms of number and case).

This study aims to describe linear positionality involving the manifestation of intervality and semantic repetition (distance) of nominal morphological forms in the modern Ukrainian language, and to trace differential and qualification markers of intervality and discontinuity of these forms. The article analyses intervality and discontinuity models of nominal morphological forms of gender, number and case. The contexts of the use of these forms come from artistic language, the language of modern media as well as from the materials of the Ukrainian National Corpus of the Ukrainian Lingua-Information Fund, National Academy of Sciences of Ukraine. The study applies general scientific methods (observation, induction and deduction, descriptive, elements of statistical methods) and special methodology (historical and linguistic interpretation, functional and component analysis of morphological forms, descriptive method).

The use of a special experimental corpus in the study of nominal morphological forms of gender, number and case with a view to identifying the basic and/or additional spectra of semantic repetition, linear/positional fixation and features of discontinuity (semantic and/or formal) is promising. This line of research will make it possible to distinguish semantic repetition and discontinuity across various discourses. It will also enable us to diagnose the frequency of markers of semantic repetition (distance) of nominal morphological forms of gender, number and case, and to investigate the discontinuity of such forms.

**Keywords:** positionality; interval; semantic repetition; distance; nominal morphological form; sentence structure